

Fjøslykta – et lys i mørket

Månedens kulturminne er en fjøslykt, også kalt stormlykt. Den er laget av blikk, med små lyshull slått gjennom metallet.

-Det er tung høstkveld med regn. Klam taake velter op fra sjøen og hænger sig traurig ned fra aaserne. Naar nogen gaar, gir det et hysj under foten for hvert skridt i den vasstunge jord. Inde i vedskjulet paa Jahr hugges der fort og haardt. De rettkløvde vedtrær av finfint sagtømmer fyker om, men blir straks sparket frem paa dyngen til de andre. En sprikende tyriflis flammer i døraapningen. Indimellem falder brændende stykker av den ned og tænder, men varmen blir øieblikkelig traaket ut.

Slik skildrer rælingslæreren Per Mork vedkløyvingen en høstkveld på Jahr i fortellingen om røverne på Tjuvstuåsen. Høsten og vinteren hadde sin egen arbeidsrytme rundt om på gårdene. Dagene var korte, mørket dominerte ute og inne når ettermiddagen og kvelden falt på. Til tross for mørket var denne årstiden en av de travleste, i sær for kvinnene. I tillegg til fjøsstell og matlaging, skulle alt av klær og tekstiler produseres. Veven ble satt opp på kjøkkenet, rokker og karder tatt frem og gjort klare til bruk. Hvordan klarte folk dette arbeidet i dårlig lys? Ja, hva hadde de egentlig av lys i mørke kvelder? Hva brukte de i kjøkken og kove, i lye og i fjøs?

Månedens kulturminne er en fjøslykt, også kalt stormlykt.

Kniplingsmønsteret gir et vakkert lysskjær, men kaster ikke mye lys ut i mørkret.

Den er laget av blikk, med små lyshull slått gjennom metallet. På mange slike stormlykter er hullene ofte slått i avanserte kniplingsmønstre. Lysskinnet er dekorativt, men lykten gir et dårlig og svakt lys.

På en del fjøslykter ble det satt inn små glassbiter, slik at de gav bedre lys – men glass var dyrt og ble ikke vanlig i lyktene før et godt stykke inn på 1800-tallet. Blikklykter med spisst tak kjenner vi tilbake fra

middelalderen, og vi finner dem i mange europeiske land. De ble brukt frem til 1800-tallets andre halvdel. Da ble de avløst av parafinlyktene.

Stormlykta kunne brukes ute og inne. I sær var den praktisk utendørs. Hullene er laget slik at vinden ikke blåser ut lyset. På grunn av metallet og de små hullene var de også brannsikre. Dette gjorde at de også var særlig godt egnet til å brukes i fjøs og låve. Med en liten ring øverst, kunne de henges under taket eller på en knagg i veggen. Da veltet de ikke, og faren for brann var minimal.

Fjøsstellet ble gjort om morgenen og ettermiddagen. Mørkt var det ute, så vel som i lye og fjøs på disse tidene av døgnet. Og fjøs og lye, med høy og annet tørt fôr, var steder hvor brannfaren var overhengende. Bruk av levende lys her var farlig, og måtte skje med største vaksomhet. Skildringen av Svarten på Jahr som hugger ved i skjæret av en tyristikke i døråpningen er nok riktig. I vedskjulet kunne tyristikker brukes, men tyristikker i nærheten av tørt høy var direkte livsfarlig. I lya måtte man bruke andre lyskilder. Det er nettopp derfor slike «brannsikre» lykter ble kalt fjøslykter. Men mørkt må det ha vært å hente høy i lya og melke kyrne i lysskjæret av en slik fjøslykt. Ikke til å undres over at folk opplevde at nisser og underjordiske levde sine egne liv parallelt med menneskenes.

Fra 1870-årene tas parafinlampene i bruk. Stormlyktene ble avløst av «jernbanelyktene». Navnet fikk de fordi de først ble tatt i bruk av de ansatte i NSB når de kveldstid gikk og etterså skinnegangen. Disse lyktene ble raskt populære blant bøndene og fantes på alle gårder. De var store, med et firkantet brennhus av glass som kastet lyset godt til alle sider. På grunn av varmen fra parafinblusset var de høye, med en lang og spiss trakt med et lite tak over. Øverst et solid handtak av treverk, slik at de var gode å bære. På grunn av den firkantede formen var de stødige og veltet ikke lett. Foran glassene var det jerntråder som sikret mot skader, knust glass og mulig antenning under bruk. I forhold til eldre fjøslykter, gav jernbanelyktene veldig mye lys – parafinblusset kan ikke sammenlignes med flammen fra en stump av talglys.

Lys innendørs

Hverdagslivet innomhus om vinteren var preget av mørke kroker og sparsomt med lys. Rundt om i bondestuene var det kanskje bare et enkelt, tynt talglys av dårlig kvalitet som brant når det var nødvendig, annet var for dyrt. Det fortelles at til og med den enormt rike John Collett på Ullevål ga nøye instruksjoner for hvilke rom i huset det skulle være hele lys i stakene, og hvilke rom det skulle være brukte lys. Også på Ullevål ble det spart på talglysene til hverdags.

Lysene var vanligvis laget av sauefett, men oksefett kunne også brukes. Slaktingen foregikk om høsten. Så var det bare å gå i gang med å dyppe lys – når man først hadde spunnet tråd til veker. Fremstillingen av talglys krevde ikke bare talg, men også store mengder tålmodighet. De måtte dyppes jevnt, veken måtte henge rett og talgen måtte være uten klumper og urenheter. Lysene skulle dessuten være av forskjellige størrelser. De høyeste og tykkeste til jul. Mindre lys av dårligere kvalitet til hverdags.

Bivoks gav bedre kvalitet på lysene enn talg, men vokslys var for det meste brukt av overklassen og i kirkene. De var nærmest for luksusvarer å regne. Til og med på alteret i kirken brukte man talglys sammen med vokslysene for å spare penger.

Når lysene var ferdig laget, ble de enten hengt opp under taket eller gjemt i skap for å minimere risikoen for at musene skulle holde festmåltid på talgen. Når lysene senere ble tent, var det viktig at det alltid var noen i nærheten – talglys sprutet lett og var temmelig usikre å bruke – især hvis talgen var uren og av dårlig kvalitet. De hjemmelagede vekene brant dessuten ikke ned, og måtte derfor klippes med jevne mellomrom for å unngå at lyset begynte å ose. Til dette fantes egne lysesakser.

Den viktigste lyskilden i huset var faktisk grua, eller mura, på kjøkkenet. I lyset fra denne satt kvinnene og spant, her satt mannfolkene med ulikt småarbeid. I mange kjøkkenmurer var det en egen, liten lyspeis. Dette var en åpning i mura hvor man tente et lite bål av tynne vedskier som kastet ekstra lys i rommet. Krokene var mørke. Det var kun til jul man tente så mange lys, at «ingen krok var mørk», som det heter i en kjent julesalme. Som supplement til grua og lyspeisen brukte man ofte tyristikker innendørs. Det fantes faktisk egne holdere for disse. Spikket av god ved, gav tyristikkene en rolig flamme og lite røyk. I Rælingen vet vi at tyristikker var i bruk til et lite stykke inn på 1900-tallet.

Tyristikkene ble langsomt erstattet av stearinlyset fra midten av 1800-tallet. Stearinlys ble utviklet i 1830-årene, på samme tid som verdens første fabrikk for produksjon av stearinlys ble etablert. Nå ble tilgangen på lys bedre og billigere. Men fortsatt var det mørkt inne om vinteren. Først med parafinlampenes inntog i de tusen hjem i løpet av de siste tiårene på 1800-tallet begynte det å lysne – bokstavelig talt.

Da får skomakerlampa sin plass over kjøkkenbordet, veggglampetter med messingskjerm som reflekterer lyset kommer på vegger i kammers og stue, og over stuebordet henger prismekronen med stor, hvit porselensskjerm. For første gang får man nå overlys i rommene. Lyskilden kommer ikke lenger fra lave punkter, men fra taket. Og folk kan ha flere rom opplyste samtidig. Dette fører til at de kan ta i bruk flere rom i huset til hverdags. Bondekjøkkenenes funksjon som allbruksrom i huset forsvinner sakte sammen med de mørke, uopplyste hjørnene.

Stormlykta kunne brukes ute og inne. Med en liten ring øverst, kunne de henges under taket eller på en knagg i veggen. Da veltet de ikke, og faren for brann var minimal.

Det nærmer seg jul. Den tiden på året hvor vi brenner flest levende lys. På årets mørkeste dager har stearinlysene sin plass i juledekorasjoner og lysestaker. Fra å ha vært dyre og få, er julelysene i dag en billig forbruksvare beregnet for kos og hygge.